

İÇ İÇE GEÇMİŞ ZAMANLAR

Özet: “Zaman” çok farklı özellikler içinde barındıran bir kavramdır. Kullanım yerlerine göre de farklı anlamlar taşıyabilmektedir. Bu kavramın diğer önemli bir özelliği, bilgilerimize etki yapması, özellikle tarih içeren bilginin içeriğini biçimleyebilmesidir. Zaman ve onu kullanarak tanımlanan “tarih”, “kronoloji”, “eski eser” gibi kavramlar, bilginin içeriğini belirlemede etkin bir konumda bulunmaktadır. Bu yazıda zamanın bu özellikleri üzerinde durulmuştur.

Fizik nesnelere, renk, ağırlık, uzunluk gibi gözleme dayanarak belirlediğimiz özelliklerinden birisi de onların hareketidir. Hareket, ister istemez bir zaman kavramı içerir. Burada sözü edilen zaman, nesnel olarak ölçülebilir özelliktedir. Saat, saniye veya duruma göre salise ya da ışık yılı, kullanılan ölçme birimlerinden bazılarıdır. Bu birimler, basit gözlemler veya bilimsel bir yasa sözkonusu olduğunda hareketin zamana bağlı ölçüsü olarak kullanılır.

“Zaman” kavramı ayrıca, bir sanat eserinden, edebiyat eserinden veya kısaca bir kültür objesinden söz ederken de karşımıza çıkar. Kronolojik özellikte olan bu zaman, genellikle yıl ile ifade edilir ve kültürel objelerin değerlendirilmesinde bir etken olarak kullanılır. Bu tür objelerinin algılanan çeşitli özellikleri o nesneyi tasvir etmede ne kadar önemliyse, sahip olduğu ‘kronolojik değer’ de o kadar önemli olabilir. Bir tablonun, mimari bir eserin veya bir mobilyanın değeri, onun eskiliği, yani kronolojik değeri ile de ilişkilidir. Geçen zaman, bir nesneye “tarihi olma” özelliği kazandırır.

Her türlü kültür objesi, bir yönüyle saat, kalem gibi bir fizik nesnedir; dolayısıyla tek bir zaman kavramı bütün bu gibi farklı nesnelere için ortak bir ölçü olarak kullanılabilir. Mesela bir mimari eserin 500 yıllık olduğu söylendiğinde, her bir yılın 365 gün olduğunu, bir günün 24 saat olduğunu ve bir saatin de belirli sayıda dakika, saniye ve saliseden oluştuğunu biliriz. Dolayısıyla herhangi bir fizik nesne için kullanılan zaman birimi ile bir kültür objesi hakkında bilgi verirken kullanılan zaman birimi ve dolayısıyla zaman kavramı arasında görünüşte bir fark yokmuş gibi durmaktadır.

Fakat durum gerçekten böyle midir?

Her hangi bir fizik nesne ile zaman arasında, o nesnenin hareketinin ölçüsü olma dışında fazlaca bir ilişki yoktur; ama sanat eseri sözkonusu ise, zaman o nesneye ayrıca özel bir değer katabilir. Çünkü tarihi bir eser ne kadar eski ise o kadar değerlidir.

Burada şöyle bir soru sorulabilir: aynı bir kavram, “zaman” kavramı, nasıl oluyor da objesine bağlı olarak farklı içerikte olabiliyor? Çünkü dışımızdaki dünyada tek bir zaman vardır ve bu zaman, mesela yaşlanma, bir cismin hızlı hareketi gibi olgulara uygulanırken bizim onu algılamamızdan bağımsızdır.

Zamanın ölçülebilen özelliği dolayısıyla nesnel bir yönü vardır. Nesnelere zamana bağlı olarak ölçülen hızları kadar yaşları veya benzeri özellikleri de herkes için geçerli nesnel değerlerdir.

Fakat ölçme ve ölçme birimi (saat, saniye, yıl vs) gibi nesnel değerler, yerine göre veya kişiye göre değişen anlamlara sahip olabilir. Bir termometre, kaloriferin sıcaklığı kadar bir bebeğin sıcaklığını da aynı nesnellikte ölçer; sonuç herkes için geçerli tek bir nesnel değerdir. Ama böyle bir değer, yerine göre farklı içeriğe veya anlama sahip olabilir. Nitekim bir anne için bebeğinin sıcaklığı, kaloriferin sıcaklığından çok farklı anlam taşır. Yani önemli olan ölçülen değer değil, bazı durumlarda bu değerın işaret ettiği nesnedir.

Zaman da, nesnel olarak ölçülebilir olsa da, yerine göre farklı anlamlar taşıyabilir ve kişiye, topluma veya çağa göre değişen bir içeriğe sahip olabilir. Bir sanat eseri için “zaman” kavramı tek başına o nesneye bir anlam ve değer katabilir. Dolayısıyla “zaman” kavramı birbirine karşıt özellikleri beraberince kapsayabilmektedir: yani hem son derece nesnel, hem de son derece öznel özellikleri içinde barındırmaktadır. Bu durumda, ‘zaman’ın niçin ve hangi özellikleri dolayısıyla bu gibi karşıtlıkları içinde barındırdığı sorulabilir.

Böyle bir karışıklık, zamanın çeşitli türleri olduğu dikkate alınarak çözülmek istenilebilir. Nitekim ‘zaman’ı en azından, **fiziksel**, **biyolojik** ve **psikolojik** olarak ayırmak, yani en az üç farklı zaman türünden söz etmek mümkündür. Bu üç farklı zaman birbirinden bağımsızdır; yani birini diğerine indirgemek (veya birini diğerinden türetmek) sözkonusu değildir. ‘Zaman’ı ölçmek için nesnel bir ölçü birimin kullanılabilmesi, sözkonusu değişik ‘zaman’lar arasındaki farkı ortadan kaldırmaya yetmemektedir. Diğer bir ifadeyle, bu üç zamanın birbirinden bağımsız olması ve birbirlerinden farklı özelliklere sahip olması, fiziksel zamanın objektif olarak ölçülebilme özelliğinin diğer türler için de geçerli olması anlamına gelmemektedir.

Nitekim psikolojik zaman kişiye, kişinin içinde bulunduğu ruh durumuna bağlıdır. Üzüntülü anların geçmek bilmemesi; sevinçlerin bir anda ortadan kaybolduğu hissi, hep kişinin kendine özgü bir zamanın, ‘psikolojik zaman’ın basit göstergeleridir. Bu durumda bir sanat eserinin ölçülebilen (fiziksel) yaşı, bizim o nesneye ilişkin beğenme gibi psikolojik değerlendirmemize uygulanamayacaktır.

Biyolojik açıdan bakıldığında zaman, bir yönüyle ritim duygusudur; bedenimizde olup bitenlerin, onun birtakım özelliklerinin farkına varılmasıdır. Periyodik olarak acıkmamız, ritmik olarak hissettiğimiz kalp hareketimiz, uyku düzenimiz, biyolojik zaman duygusunun temel dayanaklarıdır. Hiç ışık alamayan ortamda bir zaman sonra acıkma, uyuma isteği gibi davranışlarımız, biyolojik zamanın bir göstergesidir. Fakat biyolojik zamanı, bir sanat eserinin zamana bağlı yorumunda herhangi bir etkisi olmadığı için, konumuzun dışında bırakabiliriz.

Fiziksel zaman ile psikolojik zaman arasındaki fark, “an” kavramında açık olarak görülebilir. Çünkü fiziksel zamanda, yaşanan ve farkına varılan anlamında bir “an” kavramına yer yoktur. Nitekim saat bize geçen süreyi bildirir; yaşanan, içinde bulunduğumuz ve farkına vardığımız ‘an’ı değil. Bu ‘an’ bize ait olan, bilincimiz ile farkına varılabilen bir süredir. Fark edilen süre mesela saniye, dakika veya saat ile ölçülebilir. Ölçülen süre, bir zaman diliminin sadece uzlaşımlara bağlı geçme hızıdır. Geçen süre zarfında sadece bizim bilincimizde olup biten, tamamen öznel karakterli bir zaman dilimi daha vardır. Kişinin o süre içinde hissettikleri, o geçen sürenin öznel ölçüsüdür; o dilimin başlangıcı ve bitişi, yani o zaman diliminin uzunluğu, kişinin yaşantısının kendisidir.

Fiziksel bir cismin hareketine uygulanan yasa açısından, bu cismin hareketinin içinde yer aldığı zaman diliminin özel bir önemi yoktur. Hareket herhangi bir zaman dilimi içinde, yani geçmişte olduğu kadar gelecekte de gerçekleşebilir. Amaç, herhangi bir “t” süresi boyunca, bir cismin geçmişteki ya da gelecekteki yerini hesaplayabilmek olabilir. Bu “t” süresi ise herhangi iki zaman aralığını, yani herhangi “t₂ – t₁” süresini kapsayabilir. Bu sürenin duruma göre 1sn, 1 gün, 1 yıl veya 1 asır olması mümkündür. Ayrıca bu süre geçmişte olacağı gibi gelecekte de yer alabilir. Mesela dünyanın 100 sene sonra eylül ayı boyunca güneş etrafındaki hareketi esnasında nerede olacağını hesaplayabiliriz. Bu bir ayı da, gelecek içinde (ama bu geçmiş de olabilirdi) ve bir “an” olarak kabul edebiliriz. Böyle bir sürenin, bizim psikolojik yaşantımız üzerine kurulmuş “an” kavramıyla ilgisinin olmadığı açıktır.

Kısacası psikolojik zaman, fizik zaman ile ilgisi olmayan “an” kavramı içerir. Bu ‘an’, yaşanan birimin adıdır. Bilincimiz, yani ‘farkına varmalarımız’ hep ‘şimdiki an’ içinde gerçekleşir. Yaşantıya bağlı zaman (psikolojik zaman) açısından, bilincimiz veya hafızamız açısından, geçmiş artık geride kalmıştır, gelecek ise henüz yaşanmamıştır. Yani her ikisi de mevcut değildir; varolan sadece yaşanmakta olan ‘şimdiki an’lardır. ‘An’ kavramının psikolojimiz ile ilgili kısmı, aşağıda tekrar üzerinde durulacağı gibi, bizim fizik dünya ve özellikle sanat eserleri ile ilgili yorumlarımız için ayrı bir öneme sahiptir.

Yukarıdaki açıklamalar çerçevesinde kısaca ifade etmek gerekirse, “zaman” kavramı tekdüze, tekbiçimli veya tek anlamlı bir özellik taşımamaktadır. Gerçi günlük yaşantımız

içinde bu kavramın sahip olduğu sözkonusu üç ayrı katman veya farklı anlamlar hiçbir şekilde dikkatimizi çekmez; ve sonuçta “zaman” kavramını, sanki herkes ondan aynı şeyi anlıyormuş gibi kullanırız. St. Augustine’nin ünlü deyişiyle, zaman, ne olduğu sorulmadığı sürece hepimizin üzerinde uzlaştığı ve sorunsuzca kullandığı bir kavramdır.

Bu yazı çerçevesinde bizi ilgilendirebilecek olan yukarıda değinilen sorunların çözümü için, ‘zaman’ın çeşitli türlerinin olabileceğini söyleyip, doğru bir çıkış noktası bulunduğumuzu düşünebiliriz. Fakat gerçekte böyle bir yaklaşımın sorunumuzu çözüm gücü sınırlıdır. Çünkü fiziksel zamanın bile kendi içinde çeşitli problemler barındırdığı bilinmektedir. Kaldı ki tek bir fiziksel zamandan da sözedilememektedir. Nitekim, Newton fiziği açısından tanımlanan mutlak zaman ile Rölativist fizikte kullanılan rölatif zaman, farklı fiziksel zaman kavramlarına bizi götürmektedir.

Amacımız kültürel ve toplumsal olayları değerlendirirken kullandığımız ‘zaman’ın özelliklerini açıklamak olduğuna göre, önce burada ne tür “zaman” kavramından söz edilmesi gerektiği ve onun özelliklerinin neler olabileceğini belirlemeye çalışalım.

Kültür objeleri ile ilgili olarak kullanmak durumunda olduğumuz ‘zaman’ın, şüphesiz öncelikle ‘kronolojik zaman’ı içermesi gerekir. Çünkü kültürel ve toplumsal olaylar tarihi birer nesnedirler ve tarihi bir süreç olarak kavranırlar. Dolayısıyla tarih içindeki yerlerine göre (kronolojik olarak) arka arkaya sıralanırlar. Tarih biliminin bir amacı, hangi olayın, olgunun, kişinin veya yapının tarih sahnesinde ne zaman yer aldığını, kronolojik olarak neyin ne zaman gerçekleştiğini söylemektir.

Kronoloji, tarihi olayların anlamlandırılabilmesi için ‘sine qua non’ bir koşul durumundadır. Aksi takdirde hangi olayın hangi olayla ilişkisinin olduğunu ortaya koyabilmek, yani onlara bir anlam verebilmek olanağı bulunamaz. Fakat burada şu soruyu sorabiliriz: **kronolojik anlayışın içerdiği, diğer bir ifadeyle bu anlayışın içinde gömülü olan zaman, acaba nasıl tanımlanabilir?** ; ayrıca, yukarıda işaret edilmiş olan çeşitli zaman anlayışları ile kronolojik zaman arasında bir ilişki var mıdır?

Konuyla ilgili soruları çoğaltmak mümkündür. Nitekim, “kronolojik zaman (ya da kronolojik anlayışın içine gömülü zaman) anlayışı, tarihi veya kültürel olaylar, süreçler veya nesnelere bakışımızı, onlara ilişkin bilgilerimizi acaba etkilemekte midir?” ve eğer etkiliyorsa “nasıl etkilemektedir?” şeklindeki sorular problemin diğer yönlerini ifade etmektedir.

Kronolojik zaman ile fizik zamanı ilişkilendirmek ve yukarıdaki türden sorulara cevap aramak bir çözüm olabilir. Çünkü, kronolojik zamanı ölçebildiğimize göre, bir objektifliğe sahiptir; bu açıdan da fizik zaman ile örtüşen en az bir özelliği vardır.

Gerek fizik dünyadaki olup biteni anlamaya çalışırken, gerek tarihi olayların açıklamaya çalışırken kullanılan yöntemlerden birisi, olaylar arasında bir sebep-sonuç ilişkisi oluşturmaktır. Gerçekten de hem fizik dünyanın hem de tarihi olayların anlaşılmasında sebep-sonuç ilişkisinin çok temel bir rolünün olduğu; sebep-sonuç ilişkisinin ise içinde bir “zaman” kavramı barındırdığı açıktır. Bu durumda gerek fizik, dünya gerek tarihi, çevre gerek sosyal olaylar arasında ‘sebep-sonuç’ ilişkisi çerçevesinde “zaman” kavramının ortak bir kullanımıyla karşılaşılmış olmaktadır.

Buradaki ortak nokta, “her olayın bir sebebi vardır” şeklinde ifade edilebilir. Bu tür bir bağlantı, fizik olaylar kadar tarihi ve sosyal olayların açıklanmasında da son derece önemlidir. Olay, nesne, olgu veya süreçleri açıklamada kullanılan sebep-sonuç ilişkisi şüphesiz aynı zamanda bir öncelik-sonralık ilişkisidir; bir A olayının B olayının nedeni olması, B olayının A olayından sonra gelmesi, yani onu takip etmesidir.

A ve B arasındaki bağlantı ister sebep-sonuç, ister öncelik-sonralık ilişkisi şeklinde tanımlansın, her ikisi de “zaman” kavramını kullanmak durumundadır.

A ve B arasında tanımlanabilecek her iki tür ilişki, aynı zamanda, kronolojik bir tespiti gerektirdiği açıktır. Fakat her kronolojik tespitin, iki olay veya süreç arasında sebep-sonuç ilişkisi içerdiği söylenemez. Tarihi olayların anlaşılabilmesi için elbette öncelikle kronolojik tespit gereklidir; fakat ayrıca sebep-sonuç ilişkisinin kurulmasına da ihtiyaç duyulabilir. Mesela “Cumhuriyet 1923 yılında ilan edilmiştir” önermesi ile “kurtuluş savaşı 30 Ağustos 1922’de kazanılmıştır” önermesi, olayların sadece kronolojik bir ifadesidir. Fakat buna karşılık, “Cumhuriyet, Kurtuluş Savaşı sayesinde kurulabilmiştir” dediğimizde artık kronolojik bir sıralamanın ötesinde bir bilgi verilmiş olmaktadır. Daha yerinde bir ifadeyle, kronolojik sıralama olayların anlaşılması için gerekli fakat yeterli olmayan bir koşuldur; olaylar arasında bir de sebep-sonuç ilişkisinin kurulması gerekebilir. Bu sebep-sonuç ilişkisinin ise sonuçta kronolojik bir zaman anlayışı gerektirdiği gözden uzak tutulmamalıdır.

Burada konumuz çerçevesinde bizi ilgilendirebilecek olan asıl sorun, kronolojik zaman anlayışının özellikleridir; diğer bir ifadeyle, kronolojik düzenlemenin içine gömülü olan zaman anlayışı olacaktır.

Kronoloji bize tarihi olayların bir zaman oku üzerindeki yerini bildirir. Yani onların sıralamasını yapar. Sıralama işlemi aynı zamanda basit bir ‘yer göstermek’ tir. Fakat işin ilginç yönü, bu işlemin aslında tarihi olaylar ile ilgili birtakım yorumları da içinde barındırmasıdır: “zaman” anlayışından kaynaklanan bir yorum.... Çünkü kronoloji demek, zaman demektir; ama kendine özgü bir zaman. Kronolojinin içinde gömülü olan ‘zaman’, aslında bir takım yorumlarla yüküdür. Dolayısıyla ‘kronolojik tespit’, tarihi olayların zaman

oku üzerinde basit bir sıralamasını vermenin ötesinde bir işlemdir. Bu işlem aslında (kronolojinin içinde gömülü olan zaman anlayışı aracılığıyla) bir yorum yapmaktır. Sonuçta son derece nesnel bir işlem gibi duran (kronolojik) tespit, içine gömülü zaman anlayışı dolayısıyla, tarihi ve sosyal olaylara veya olgulara ilişkin yorumları da beraberinde getirir.

Bu durumda önce, olguları kronolojik olarak sıralarken kullanılan zaman'ın ne gibi özelliklere sahip olabildiği ve bu özelliklerin tarihi olayları nasıl etkileyebildiği üzerinde duralım.

“Kronolojik zaman nedir?” sorusu karşısında ‘fizik zaman’ı örnek almak uygun olacaktır. Çünkü her ikisi de, yukarıda işaret edildiği gibi, ölçülebilir ve objektif özellikler taşımaktadır. Fakat aralarında bir ilişki olsa da bir özdeşlik yoktur.

Fizik zamanı, yukarıda da işaret edildiği gibi, farklı şekillerde tanımlamak mümkündür. Mesela, Newton fiziği “mutlak zaman” kavramını kullanırken Rölativist fizik kendine göre bir zaman, “rölatif zaman” kavramını kullanmaktadır. Aynı şekilde Kuantum fiziği veya kaos teorisi için de diğerlerinden farklı zaman tanımları sözkonusudur.

Kısaca, fizik olayların açıklanmasında tek tip bir “zaman” kavramı sözkonusu değildir. Fizik zamanın farklı tanımlarının olması ise, fizik olayların farklı özelliklerde tanımlanabilmesine olanak vermektedir. Nitekim zamanın rölatif olarak kabul edilmesi, fizik dünyanın rölatif bir bakış açısıyla tasvirine; zamanın mutlak olduğunun kabulü ise Newtoncu bir fizik dünya tasvirine bizi götürmektedir. Bu yazı çerçevesinde amacımız, fizik zamanların farklı tanımlarından hareketle kronolojik zaman anlayışını farklı şekillerde tanımlamak değildir. Amacımız sadece, farklı fizik zaman tanımları gibi farklı kronolojik zaman tanımlarının mümkün olduğuna işaret etmektir. Çünkü kronolojik zaman tanımına en yakın duran, fizik zamandır.

Kültür varlıkları, tarihi nesnelere veya olaylar, geçmişte kalmış sıradan varlıklar değildirler. Çünkü bizler için çeşitli değerlerle yüklüdürler. Ne var ki bu değerler tek tip değildirler. Bu değerler birbirlerini tamamlayabilecekleri gibi, birbirleriyle bağdaşmayan özelliklerde de olabilirler. Onların sahip oldukları bu farklı değerleri, farklı kronolojik zaman anlayışlarıyla ilişkilendirmek yanlış olmayacaktır. Çünkü aşağıda ele alınacağı gibi, kronolojik zaman kavramının tanımında yapılacak değişiklik, tarihsel varlıkların da farklı biçimlerde yorumlanabilmesine olanak vermektedir.

Farklı kronolojik zaman anlayışlarının farklı tarih anlayışlarına zemin oluşturduğunu söylemek; veya farklı kronolojik zaman anlayışları ile farklı tarih anlayışları arasında ilişki kurmak mümkündür.

Kronolojik zaman anlayışının tanımı veya algılanış biçiminin, kültürlere göre değiştiği bilinmektedir. Farklı kültürlerin zaman ile ilgili yorumlarının da farklı olduğu, bu farkın ise toplumsal olayların farklı şekillerde anlamlandırılmasına yol açtığı bilinmektedir (Gadret, Gurevich, Kagame, Larre, Lloyd, Neher, Panikkar, Pattaro, Ricoeur, 1976; Wilcox, D.J., 1987).

Zamanı döngüsel olarak tasarlayan kültürler, kötü olayların geçmişte de benzerlerinin yaşandığına ve her türlü olayın çevrimin bir parçası olduğuna inanmaktadırlar. Böylece her türlü felaketi bu çevrim içinde bir basamak gibi algılamaktadırlar. Dinlerin de kendilerine özgü zaman tanımları, olayların farklı yorumuna izin vermektedir.

Günümüzde özellikle Batı toplumları için zaman, lineer bir şekilde ileriye doğru ve tersinemez (irreversible) bir şekilde akmaktadır; yani zamanda ve dolayısıyla yaşanan olaylarda bir geri dönüş yoktur.

Fakat bu anlayış, kendisiyle çelişik de olsa, birtakım eskiden kalma inanışları içinde barındırabilmektedir. Nitekim yıl başları yeni bir başlangıçtır. Her yeni yılın şans, mutluluk, başarı, iyilik, vs getireceğine inanılır. Buna hepimizin kutladığı doğum veya ölüm yıldönümleri de eklenebilir. Her yıl tekrarlanan törenler, zamanın değişime uğratmadığı olayların, olguların veya nesnelere yaşatılmasıdır. Zamanın lineer olarak ve geri dönüşsüz bir şekilde ilerlediğine olan inanca aykırı diğer bir inanç, bazen iyilik bazen de kötülük getirdiğine inanılan taşlar, yapay veya doğal objelerdir. Sihirli, büyü olduğu inanan objeler, zaman içindeki gelişime, ilerlemeye veya değişmeye karşı direnirler; hatta bu objeler sayesinde gerisin geriye gidişler veya bir döngüsellik sözkonusudur. Olaylar önlenemez, gidiş yönleri değiştirilebilir; dolayısıyla zamanın akış yönü üzerinde bir etki sözkonusudur. Bu tür bakış açılarına göre şüphesiz bir ilerleme, evrim veya bozulma da sözkonusu değildir.

Dikkat edilirse toplumlar, hem birbirlerinden farklı hem de birbirleriyle tutarlı olmayabilen “zaman” kavramlarına sahip olabilmektedirler. Zaman’a ilişkin bu farklı inanışlar, ‘kronoloji’nin de farklı ön kabuller üzerine kurulması sonucunu doğal olarak gerektirecektir.

Bu açıklamalar aynı zamanda kronoloji’nin olayların basit bir sıralaması demek olmadığını açık bir işarettir. Çeşitli ve birbiriyle hiç de uyumlu olmayabilen “zaman” kavrayışları, aynı bir kronolojik gösterimle ilgi içinde olabilmektedir. Sonuçta da kişisel veya toplumsal bakış açılarımız da değişmektedir. Bu değişimin bir sonucu, geçmişin, geleceğin ve şimdinin, farklı farklı yorumlanması olacaktır.

Kronolojik gösterim içinde gömülü olan önemli bir kabul de her olay, olgu, süreç veya nesnenin kendinden sonra gelecekler arasında, zamanın ileriye doğru tersinemez akışı içinde,

nedensel bir ilişkinin olduğuna dair inanıştır. Böyle bir ilişki sürekli ilerleyen bir gelişimin işareti olarak da düşünülebilir. Olaylar arasında sebep-sonuç ilişkilerinin bir ilke olarak benimsenmesi, **zamanın determinist bir anlayışla** yorumlanması demektir. Böyle bir kabul aynı zamanda, tarihsel akışın, toplumsal değişimin, olayların veya süreçlerin de zorunlu fakat bir daha tekrarlanmayacak bir gidişinin olduğunun varsayılmasını içerir. Bu varsayım bazı durumlarda bir evrim olduğu kabulünü de içerebilir.

Fakat kronolojik gösterim üzerinde yer alan olaylar arasında kurulacak her sebep-sonuç ilişkisi, gidişin zorunlu olmasını öngörmeyebilir. Mesela hepimizin sıkça kullandığı “keşke oraya gitmeseydi; bu olaylar da başına gelmezdi” biçimindeki bir ifadenin içinde, o kişi için farklı kişisel bir kronolojinin varolabileceği kabulü yatmaktadır. Yani o kişi A yerine B’ye gitseydi şimdi mesela daha zengin, daha güçlü veya daha sağlam ve sağlıklı olabilirdi düşüncesi gizlenmiştir. Dolayısıyla o kişiye özgü, zorunluluk içermeyen bir kronoloji, zamanın o kişi için alternatif bir akış yönü öngörülmüş olmaktadır. “Tarihe yön veren insan”, “tarihin akışını değiştiren buluş” gibi deyimler de yine tarihi gelişimin mutlaka tek yönlü olması gerekmediğini; farklı ilişkilerin farklı sonuçlar ortaya koyabileceğini ve önceden belirlenmiş bir kronolojinin olmadığını ifade etmektedir. Eğer tarihte tesadüfler ve tekrarlar varsa, birgün zaman okunun tek yöne doğru akmaması olanağı da gündeme gelebilecektir.

Zaman eğer zorunlu bir akış içindeyse, bu durum A ile B olayı arasındaki ilişkiye de yansıtacaktır. Dolayısıyla bir A olayından sonra bir B olayının meydana gelmesini de kaçınılmaz bir sonuç olarak kabul etmek gerekecektir.

Yani kısaca bu tip yaklaşımların arkasında, zaman’ın (dolayısıyla da tarihin) yerine göre determinist, yerine göre tesadüflerin belirlediği bir özellik taşıdığına ilişkin kabuller yer almaktadır.

Her iki anlayış çerçevesinde kronoloji, olayların dizilişine ilişkin bilgi verir; ama bu bilginin arkasında tarihi sürecin önceden belirlenmiş (predetermine) bir yorumu veya tesadüflerin belirlediği bir tarih ve zaman anlayışı bulunabilir.

Tarih, aslında yaşanmış olayların toplamıdır; zamanın da bizim dışımızda, nesnelere dışında ve onlardan bağımsız olarak var olduğu kabul edilir. Zamana ilişkin çok temel bir kabul, onun hep ileri doğru gittiği, tersinemez (irreversible) ve durdurulamaz olduğudur. Dolayısıyla tek tek olaylar tekrarlanamaz ve tekrar yaşanamaz, hiçbir canlı veya cansız nesne yokolduktan sonra tekrar ortaya çıkamaz. Yani bir döngüsellik sözkonusu değildir. Tek tek olaylar, olgular, nesnelere, süreçler hep birer tekil noktalar (single points) halinde ve geri dönüşleri olmaksızın tarih eksenini üzerinde yer alırlar. Bu durum bireyler ve tek tek nesnelere kadar toplumların tarihi için de geçerlidir. Kronolojik sıralama bu akış içinde olup bitenlerin

ifadesidir. ‘Zaman oku’, tarihin geri dönülemez, döndürülemez bir akış içinde olması ve zamanın hep ileriye doğru akması demektir. Zamanın tersinemez olması, tarihi olayların da tekrar yaşanmamasıdır. Kronoloji ise, zaman okunun ileriye doğru akışının üzerinde olup bitenleri, birer tekil nokta olarak bize rapor eder. Buradaki tespit, nesnel bir özellik taşır; çünkü belgeseldir ve ortaya konulan belgeler, hangi olayın ne zaman gerçekleştiğini -nesnel olarak- ifade eder.

Fakat öte yandan, böyle bir akış içinde mesela “her tarihin bir sonu vardır” gibi masum bir cümle araya eklenirse, kronolojik sıralama bize duygu, düşünce, inanç ve dolayısıyla bir yorum aktarır hale gelecektir; orada bireyin veya toplumun kaçınılmaz bir sonunun olduğu öngörülmüştür. Zamanın bir akış yönü olduğu kabul edilmiş; ama aynı zamanda da bir finalite kabul edilmiştir. Her tekil nokta sonrakilerin hazırlayıcısıdır. Böylece tek tek noktalar arasında, kopukluk, ilişiksizlik, etkisizlik ve uzak-yakın ayrımı da artık ortadan kalkmaktadır. Tesadüf gibi duran olaylar arasında, birbirlerinden ilgisiz gibi görünseler de, tarih ekseninde aralarında sıkı bir determinist ilişki öngörülmüştür. Bu ilişki birtakım sıçramalarla da gerçekleşebilir. Bir B olayı, kendinden hemen önce gelen olayın değil, bir sene, bir asır önce gerçekleşmiş bir A olayının sonucu olabilir. Mesela dün tanıştığımız bir kimse, on yıl sonra karşılaştığımızda hayatımızın akışını değiştirebilir. Yani arada zaman açısından bir sıçrama vardır. Bu durum ise, zamana ilişkin bir yorumu içermektedir; yani zamana ilişkin birtakım kabullerin örtük olarak kronolojik gösterime aktarılması demektir. Bu tip bir yaklaşım, sonuçta zaman konusunda farklı yorumlara da olanak tanıyacaktır.

“Zaman”ın mahiyeti ile ilgili tartışmalar aslında son derece geniş olup konumuzun da dışındadır. Amacımız tarihi bir olayın, -bu olay toplumsal olabilir, edebi veya mimari bir eser de olabilir- yorumlanmasında, anlaşılmasında veya kavranılmasında zaman’a ilişkin yorumun rolüne dikkati çekmektir.

Yukarıda da işaret edildiği gibi kronoloji, tarihi olayların ele alınması için başvurmak zorunda olduğumuz bir araçtır. Çünkü kronoloji bize tarihi olayların artarda ve Newton teorisinin öngördüğü zaman anlayışına uygun şekilde, yani sürekli ve ileri doğru giden bir akış içinde tasvir edilmesine olanak verir.

Kronolojik gösterimde olayların kesintisiz bir akış olarak değil de kesik kesik parçalar halinde sunulması, onlara birer başlangıç ve bitiş tarihleri verilmesi, tarihin kendisinin de belirli bir kurgu çerçevesinde tasarlanması demektir. Bu kurguda tarih, tek tek olaylardan, onların başlamasından ve bitmesinden oluşur: tarihçi, yaptığı araştırmalar sonunda özellikle bu olayların nerede ve ne zaman meydana geldiğini gün ışığına çıkartan kimsedir. Fakat tarihçi

aynı zamanda tek tek olayları gün ışığına çıkarmanın da ötesine geçer. Çünkü tarihçi geçmişte tekil noktalar tanımlayan kişidir; bir bakıma neyin tekil nokta olduğunu bize dikte eder. Çünkü tarihinin görevi, mesela bir çağın ne zaman başladığını ve ne zaman bittiğini, bir akımın ne zaman doğduğunu ve ne zaman sona erdiğini –baş ve son noktaları- tespit etmektir.

Zaman kesintisiz olarak ilerler ama tarih art arda sıralanan tekil noktalardan oluşur; aralarında ise saliseler, saniyeler, saatler, günler, yıllar ve asırlar olabilir. Ayrıca tekil noktalar arasında, yukarıda da işaret edildiği gibi sıçramalar da olabilir.

Zamanın sürekliliğini parçalara ayırarak tarihi tek tek olgular olarak, onları birer tekil nokta olarak gösteren kronolojik yaklaşım, tarihi olayların kavranılmasında her zaman yeterli olmayabilir. Çünkü öyle tarihi olaylar vardır ki, onların başlangıcı ama özellikle bitiş noktası belirlenemeyebilir. Birçok tarihi, kültürel, sosyal olayda bir bitmemişlik sözkonudur. Bütün dönüşümler içlerinde geçmişten birtakım izler taşırlar. Sevgilerimiz, dostluklarımız, düşmanlıklarımız, nefretlerimiz, özlemlerimiz bir şeylerden dolayı başlar; bazen biter, bazen de bittiğini sanırız ama dolana dolana sürer ve bir zaman sonra karşımıza çıkar. Dolayısıyla gittikçe silikleşen ama tam bir sona ermenin olmadığı durumların anlatımında kronolojik belirlenimler, yani tek tek adacıklar şeklinde oluşturulan olgular da bize tarihi sürecin çarpıtılmış yorumunu verecektir. Çünkü olaylar aslında birbiri içine geçmiş olarak sürmüştür veya sürmektedir; ama olgular bize paketlenmiş halde sunulmuştur. Ayrıca paketler arasındaki ilişki de yoruma açıktır: onu bazen bir süreklilik bazen de sıçramalar halinde okumak bize kalmıştır.

Kronolojik tarih, farklı olayları zaman eksenini üzerinde ama hep aynı çizgi üzerinde yerleştirir. Bu eksen de zamanın fiziksel yorumu üzerine kurulmuştur; yani zaman ve dolayısıyla eksen tektir ve hep ileri doğru aynı hızda akıp giden tek bir süreçtir. Sürecin tek olması, üzerindeki noktalar arasında başka bir zamana ve dolayısıyla da üçüncü, dördüncü, vd ara noktalara yer olmaması demektir. A olayından sonra B olayı gelmiştir; aralarında üçüncü bir X noktası bu eksen üzerinde işaretli değildir. Kronoloji bize sadece hangi olayın hangi olaydan ne kadar uzak olduğunun bilgisini sunar. Olaylar arasındaki yakınlık veya uzaklık belki bir etkileşmenin silik belirtisidir. Eğer içine zamana ilişkin bir tanım veya bir yorum iliştilirmez ise kronolojik tarih bize bu durumda ne açıklamış olmaktadır? Çünkü gerçekte kişisel tarih, yukarıda da işaret edildiği gibi, geri dönüşler, bitmemiş süreçler, artık anımsanmayan olaylar, kişilerin alternatifler karşısında yaptıkları tercihler gibi birbirinden farklı özellikteki ve bazen de iç içe geçmiş olgular ve olaylarla yazılır. Her tek tek bireyin, her tek tek kültürel objenin kendi kronolojisi, yani kendi kişisel tarihi vardır ve bu tarih bir başkasıyla aynı olamaz. Daha da önemlisi tek bir eksen üzerine yerleştirilmiş kronolojik

kurgu, içinde çeşitli çatallanmaları, alternatif süreçleri, ara noktaları içeren bu kişisel tarihi temsil edemez.

Toplumların ve bireylerin kendi kişisel tarihleri, kendi özel kronolojileri demektir. Mesela okulu bitirmek, işe girmek, evlenmek, ev veya araba satın almak, piyangodan para çıkması, bir yere yapılan seyahat, tek bir mekanda veya farklı mekanlarda kurgulanan ve kişiye özgü bir tarihselliktir. Her bir olay, olgu veya süreç kendine özgü bir başlangıç noktası olabilir ve böylece kendi kronolojisini başlatır. Bazen böyle bir özel “kronoloji”, birtakım olayları kendisine bağladığımız bir referans olabilir; böylece başka olaylar ve onların kronolojik kurgusu bu referans konumundaki kronolojiye endekslenir. Mesela piyangodan para çıkması, aslında kendi içinde gelişen birçok farklı olay için de bir milat konumuna geçer. Piyangodan çıkan para sayesinde başka bir ülkeye yapılan seyahat, hem kendi içinde yeni bir kronolojidir hem de başka bir kronolojiye bağlı olabilir. Bu kronolojiler artık bireyin kişisel tarihidir. Eğer tarih kronolojik bir gösterim ise, burada artık iç içe geçmiş tarihlerden ve dolayısıyla kronolojilerden söz etmek gerekecektir. Böyle bir kurgu içinde yerine göre bitmemiş, yerine göre de tekrarlanan süreçler, geride kalmış olaylar veya tekrar yaşanan olaylar, geri dönüşler yer alabilir. Bu tip hadiselerin ise bir anlamda zamanın tersinebilirliğini içerdiği söylenebilir

Kullanıp bir süre sonra satılan bir araba, bireyin kendi kişisel tarihi içinde bitmiş bir süreçtir ve kendine özgü kapalı bir kronoloji oluşturur. Ama bu kronoloji aynı zamanda süregelen birçok olay veya sürecin başlangıcı konumuna ise, kişisel bir tarih içinde ve kendine özgü birçok apayrı kronolojinin de başlangıcını oluşturabilir.

Kişisel tarihimiz dışında, içinde yaşadığımız topluma özgü değer yargıları, ortak duygular, ahlaki, estetik değerlerden oluşan ve davranışlarımıza hatta düşüncelerimize yön veren bir kurallar dünyamız daha vardır. Bu dünya, renksiz kronolojik tarihi ve dolayısıyla birlikte yaşadığımız kültür objelerini canlandırır, renklendirir.

Bu değer yargılarının, ahlaki, estetik vb kuralların bir özelliği, tekrarlanan sonuçların oluşmasına olan katkılarıdır . İyilik veya kötülüğün bir şekilde daima bir karşılığı olacaktır. Görünmeyen ama hissedilen tekrarlar bize tarihten dersler, yani kurallar çıkarmamızı söyler. Toplumsal, kültürel veya bireysel hayatımızdaki kurallar, düşüncelerimizi, algılarımızı veya davranışlarımızı hep etkilerler. Kurallar bir akış içinde değildir, tek tek olgular da değildir; dolayısıyla orada kronolojik bir akış da yoktur. Bu kuralların özelliği, tek tek olguları, olayları gerçekleştiren bireyleri ve toplumu denetlemek, onlara yön vermek ve tekrarlarını sağlamaktır. Doğa yasalarının fizik nesnelere kapsayan olayların gerçekleşmesindeki rolünün benzeri, toplumda bu kurallar ile sağlanır.

Toplumsal dünya içinde olayları içselleştiren, kendine göre yorumlayan, dersler çıkaran bireyler sözkonusudur. Bu özellikleriyle bireyler artık tarihin ‘kronolojik tekil nokta’ları değildirler. Bireyler, bizzat tarihi oluşturan, onu kuran varlıklardır; çünkü tarih içinde tarihi, zaman içinde zamanı taşırlar. Bu yönleri, artık kronolojik sıralamanın ve burada geçerli olan zaman anlayışının açıklayabileceği özellikler olamazlar. Kronolojik tarih, sonuçların eksen üzerindeki yerini söyler; sebepler, yani etik, estetik, ekonomik, toplumsal veya bireysel tercihler ise kronolojik gösterimin dışındadır. Kronolojik tarih içine gömülü zaman, sebepler üzerine herhangi bir bilgi vermez; ama kabul edilmiş zaman yorumu sebeplere varlık kazandırır. Dolayısıyla sadece kronolojik tarih anlayışı aracılığıyla her olayı değerlendirmemiz, anlamamız beklenmemelidir.

Bu durumda da artık birden çok zaman tanımına ihtiyacımız olacaktır

Kronolojik tarih dışında kalan ama bizzat bu tarihi kuran bireyleri ortak düşünmeye, hissetmeye sevkeden bir toplumsal ego’dan bir süper-ego’dan sözedebiliriz. Bunun adı “söylem”, “geist” veya başka bir şey olabilir. Bu şey, her ne ise, beğenilerimizin, duygularımızın, sevinçlerimizin, nefretlerimizin taşıyıcısı olan ortak bir akıl, ortak bir duygu olarak kendini gösterebilir. Ama o tarihsizdir. Tarihsizliktir. Çünkü hep vardır. Bir sanat eseri, mimari bir yapıt bu temel üzerinde varlığını hep sürdürebilir; yani tarih ötesine geçebilir. Bu “kendin olma”, yani bu tarihsizlik hep varolan, değişik şekillerde kendini yineleyendir. Ama onlar artık birer tekil-nokta değildirler. Tekil noktalar, yani bireyler, tek tek nesnelere, eşyalar, kişiler aslında var-olanlar ve yok-olanlardır. Kronoloji sadece varolan’ın tespiti olması gerekirken, başka bir açıdan bu amacını aşmak durumundadır; o ‘var-olan’ların tarihi olması gerekirken aynı zamanda ‘yok-olan’ların da tarihidir.

Ama öte yandan varolmayan bir şey tarihsizdir, zaman dışıdır.

Bir süre varolan, daha sonra yok olan nesnelere bir tarihi vardır. Kronoloji bu anlamda yokoluşların da tarihidir. Yok-olan’ın yerini yeni bir obje doldurur. Evet, ama var-olanın varlığını sürdürememesi de zaten bir takım eksiklikler, kusurlar, yani yok-olanlar, yokluklar yüzünden değil midir? Yokluk yokluğu doğurur. Yok-olan, yok olanlar ise zaten zaman dışıdır; ama kronolojik gösterim bize sadece var-olanı bildirir. Aslında yok-olanlar, varoluşun da gerekçesidirler.

Var-olan, zaten var-olmayanların da tarihidir. Ama zaman, tarih ile aynı şey değildir. Tarih, yokolanlar sonucu oluşur; bunlardan birisi de gelecektir. Halbuki zaman, geçmiş gibi artık varolmayan geleceği de kuşatır. Zaman, tarihi biçimler; tarih ise zaman olarak kendini gösterir.

Gelecek zamanın bir parçasıdır, tarihin değil; çünkü tarih bize geçmişini bildirir. Tekil noktalar tarihin elemanlarıdır, zamanın değil; çünkü zaman geleceği, dolayısıyla henüz varolmayan tekil noktaları içerir, ama tarih mevcut tekil noktalar üzerine kurulmuştur. Şimdi varolmayan bir tekil nokta, gelecekte ortaya çıkabilir.

Bireyselleştirme olmasaydı tarih de olmazdı, sadece zamandan sözedilebilirdi. Bir aslanın bir ceylanı yemesi, bizim için döngüsellik bir parçasıdır. Bu süreçte tarih yoktur, kronoloji de; çünkü ortada tarihi yazılabilecek birey, bir ad verip ve tanımlayıp bireyselleştirdiğimiz bir ceylan yoktur. Tarih ile zaman özdeş olsaydı, geleceğin tarihinden sözedilebilirdi.

Bu durumda kronoloji, tarih içinde tarihsizlik, zaman içinde zamansızlıktır. Zaman eğer sadece var-olanları kuşatsaydı, yok-olanların taşıyıcısı bir başka zamanın olması gerekirdi. İşte bu yüzden zamanı tek olarak düşünmek zorundayız. Gerçi zaman hem var olanı hem de var-olmayanı, yani geçmiş ve geleceği kuşatır; ama varolmayan geçmişin tarihinden söz etmeyiz. Tarih, zamanla özdeş olmadığı için, var-olanları ve yok-olanları bildirebilir. Yok-olan varlıkların da tarihi olabilir. Ama kronoloji tarihin sadece bir yüzünü, geçmişte var-olanları gösterir.

Varolmayan gelecek, yok-olacakların ve böylece yeni var-olacakların toplamıdır.

Zaman, geleceği tarihten saklar; bu yüzden geçmişe bakarak geleceği bilemeyiz, ama geçmişten bağımsız gelecekte de söz edemeyiz. Yani zaman, geleceğin tarihidir.

Somut varlıklar açısından tarih, var-olanların tarihidir. Ama bir de yok-olanlar vardır. Buradaki yok-oluşlar, varolanların basit değillemeler'i (negasyonlar) değildir. Varoluşun tarihi, bireylerin ve bireyselleştirdiklerimizin tarihidir. Bireylerin dışında kalanı ve yokoluşları da kuşatan tarih, tümelin kısmi tarihidir. Ama tümel artık kronolojik değildir; tümel olan zamandır, çünkü var-oluşlar ile birlikte yok-olanları ve yok-oluşları da taşır. Sadece var-olanlar ve yok-oluşlar tarihin kendisidir, asıl tarih budur. Zaman, henüz var-olmayanlar, yani henüz yok-olanlarla, yani gizlediği gelecek ile birlikte tarihi kurgular. Bu yüzden zaman tarih ile aynı şey değildir ve tarih, bu yüzden zamandan bağımsız olamaz.

Yukarıdaki açıklamalardan şu sonuçlara ulaşmak mümkündür: Kronolojik zaman nesnedir. Çünkü olgulara ve belgelere dayanır. Fakat adlar vererek bireyselleştirdiğimiz olguların, tek tek nesnelere özne bir yanı vardır. Çünkü neyin bireyselleştirileceği bize ve toplumsal değerlere bağlıdır; bu yüzden de özneldir. Tekil noktalardan oluşan tarih de bu yönüyle özneldir.

Zaman, determinist bir yapı kadar olasılıklara açık bir yapı olarak da tasarlanabilir. Tek tek olayların, olguların, süreçlerin (yani tekil noktaların) zaman oku üzerinde

yerleştirilmesiyle kronoloji oluşturulur. Fakat ‘zaman’ kronoloji ile özdeş değildir; çünkü kronoloji bir tespittir, halbuki zamanı olaylara yön vermek özelliğine sahip olarak da tasarlarız.

Birbirleriyle bağdaşmayan özellikleri içinde barındırabilmesi, aslında “zamanın” son derece karmaşık ve yoruma açık özelliklerde olmasının bir sonucudur. Bu karmaşaya yol açan özelliklerden birisi, “zaman” kavramının **geçmiş, gelecek ve şimdi** olarak tasarlanabilmesiyle ilgi içindedir.

Zamanın önde gelen özellikleri arasında, yukarıda da işaret edildiği gibi, ileriye doğru akıyor olması, onu algılamamıza bağlı olmaması, tersinemez bir özellik taşıması sayılabilir. Bu akış içinde biz zamanı, henüz yaşanmamış, halen yaşanmakta olan ve yaşanmış bitmiş olaylar olarak üç temel dilime ayırırız.

Bu üç zaman dilimi içinde **mevcut olan** ve **gerçek olan**, sadece içinde bulunulan ‘şimdi’dir. ‘Şimdi’nin gerçekliği, o anı yaşayan bilincimiz ile farkına varılır. Diğer bir ifadeyle, bilincimiz sayesinde içinde yaşadığımız ‘şimdi’nin farkına varırız.

Bilincimizin diğer bir özelliği, geçmişe ve geleceğe de bir varlık kazandırmasıdır. Geçmiş hatırlamak, onu hafızamızda canlandırmak ve bu durumu farkına varmak, geçmiş şimdije taşımak demektir. Yani böylece geçmişe bir varlık kazandırmış olurum; tıpkı, içinde yaşadığım ‘şimdi’nin farkına varıp onun mevcut olduğunu anlamam gibi....

‘Geçmiş’, sadece benim zihnimde mevcut olabilir. Aslında buna bireyselleştirilmiş geçmiş demek daha uygun olurdu. Çünkü geçmiş olarak sadece olayları, olguları, tek tek nesnelere hatırlarım. “Geçmiş” diye hatırladığım bir şey, bir bütünlük, bir varlık, bir nesne yoktur. Gramatik bir öge, dilsel bir birim, kavramsal bir varlık olmanın dışında “geçmiş”, tanım gereği zaten yok-olmuşların adıdır.

Gerçekten mevcut olmak, sadece “şimdi” için mümkündür. Geçmiş zihnimde tasarlamam onun geri getirilmesi anlamına gelmez, çünkü o artık geçip gitmiştir. Ayrıca geçmişte yaşanmış bir olay, artık varolmayan bir nesne, onu tasarlamakla tekrar varlık sahnesine çıkamaz; onlar şu an içinde yaşadığım zaman gibi veya yazı yazdığım bilgisayar gibi mevcut olamaz. Fakat bütün buna rağmen geçmişin –bireyselleştirilen geçmişin- ‘şimdi’ hatırlanması, ona bir bakıma ‘şimdi’ bir varlık kazandırılması anlamına gelir. Buradaki ‘bilinçli olarak farkına varmak’ eylemi, ‘şimdi’yi ‘geçmiş’ ile ortak bir noktaya getirir. Çünkü her ikisinde de eylem şimdidir: yani bilinçli olarak şimdi farkına varmaktır.

Geçmiş artık yoktur, gelecek ise henüz var-değildir. Fakat bilincimiz, bireyselleştirdiği olgulara, nesnelere ve süreçlere, ‘şimdi yaşanan’ zaman dilimi içinde ve onları tasarlayabilen zihin ile birlikte varlık kazandırır. Yani asıl var olan şimdidir, geçmiş veya geleceğin objektif

varlığından bu yüzden sözedemeyiz. Yukarıda da işaret edildiği gibi, **bireyselleştirilmiş olan nesnelidir; bireyselleştirme ise** bireye, topluma, onların değerlerine bağlıdır, yani **öznel**dir. Bunları bize veren tarih de, bu yüzden, kronoloji dışında öznel dir. Zaman da kronoloji ile olan kesişim noktaları dışında öznel dir.

Var-olmayı yaşantı ile ilişkilendirmek şaşırtıcı gelmemelidir. Çünkü şu an odanın dışında oldukları için görüş alanımın da dışında kalan, mesela kitaplarımın varlığından sözedebilmenin tek yolu, onlarla ilgili belirli bir andaki yaşantımdır. Algılamadığım nesnelere varlıklarından söz edebilmek ancak yaşantım sayesinde mümkündür.

Geçmişin ‘tekliği’, mesela ölen köpeğimin tekliği, onun geçmişte kalmış olması ve o nesnenin kendisiyle birlikte ‘geçen zamanın kendisi’, onu hatırlayan zihinler dışında elbette var-değildir. Çünkü geçmişin kendisi gibi o nesne de artık var-değil’dir, geçmiştir, geçmişte kalmıştır, yani artık mevcut değildir. Fakat artık yaşamayan köpek bireyselleştirip ona bir varlık kazandırılabilir: onun bir anlamda tekrar var-olabilmesi ise ancak zihinsel planda hatırlanmasıyla mümkün olur.

Benzeri durum gelecek için de sözkonusudur. Gelecek, henüz varolmayandır. Gelecekte yaşanacak olaylar, yaşanan zaman içinde, yani ‘şimdi’nin içinde mevcut değildir. Fakat ben geleceği düşünerek, onu tasarlayarak ona bir tür varlık kazandırabilirim. Eğer onlara herhangi bir şekilde varlık kazandırmamış olsaydım, onları tasarlayamazdım, tasarlamış olamazdım. Gelecekte varolabilecek ama şu anda hakkında hiçbir şey bilmediğim nesnelere ancak çıkarım yoluyla sözedilebilir. Bu geleceğin nesnel olarak varolması anlamına gelmez. Benzer şekilde, gelecekte çıkmayı düşündüğüm tatil, görmeyi düşündüğüm yerler, onları tasarladığım anda zihnimde mevcuttur. Tasarladığım olaylar, şu an içinde yaşadığım olaylar gibi, onlarla aynı biçimde elbette var değildirlere. Fakat sonuçta her ikisi de birer kurgu olarak, onlar hakkında bir bilincimin olması bakımından aynı düzlemde -yaşantı düzleminde- yer alırlar. **Geçmiş, gelecek ve şimdi’nin ortak özelliği**, onları tasarlamış olmak bakımından zihnimde yaşantı düzleminde birlikte bulunabilmeleridir.

Geçmiş ve gelecek, tanım gereği şimdi var olmayandır. Bu özellik ‘zaman’ın sahip olduğu temel niteliklerden birisidir. Fakat zamanın başka bir özelliği, benim tasarımımda birlikte varolabilmektir; onları birlikte tasarlayabilmemdir. Burada şu soru sorulabilir: zaman’ın benim tasavvurumdan, onu tasarlamamdan bağımsız olması gerekmez mi? Bir açıdan, ben tasarlamasam da zaman geçmektedir. Evet, ama geçen zaman nereye gitmektedir? Tanımı gereği henüz var olmayan gelecek nerededir? Geleceğin kendisini tasarlamak, gelecek olayları düşünmek ne anlama gelmektedir? Gelecekte sözetmekle, geleceği tasarlamakla ona nasıl ve ne tür bir varlık kazandırmış olmalıyım? Tanımı gereği asıl varolan zaman dilimi

olan ‘şimdi’, nerede ve nasıl vardır? Onu yaşantım sonucu farkına vardığımda ve ondan söz ettiğimde, ne tür bir varlık kazanmış olmaktadır?

Belli bir andaki yaşantım çerçevesinde, hatırlamak veya farkına varmak suretiyle herhangi bir zaman dilimine bir tür varlık kazandırmış olurum. Hatırlamak, tasarlamak veya kurgulamak hep bilincimizde gerçekleşir. Yani bizim açımızdan varolmak, o an bilincimizde mevcut olmak demektir. Bilincimizde varolan geçmiş veya gelecekte, zihnimde tasarladığım zamandan, konuşma dili aracılığıyla sözedebilirim. Dil aracılığıyla sadece geçmiş ve gelecekte değil, geçmişte gelecekte veya gelecekte geçmişten de sözedebilirim. Mesela, “geleceklerdi, gelmediler” veya “gitmiş olacaklar” dediğimde hem bir gelecek zamandan hem de geçmiş zamandan sözedebilirim. Bu ifadelerdeki geçmiş, gelecek ve şimdi **birlikte var** olmaktadır. Bu birliktelik, dilde gramatik ifadeler aracılığıyla ifade edilir. “Geçmiş zaman”, “gelecek zaman”, “şimdiki zaman” ve “geniş zaman” hep gramatik ifadeler aracılığıyla, yani dilsel anlamda mevcuttur. Çünkü nesnelere bağımsız bir gelecek, geçmiş veya geniş zaman bir soyutlamadır; bu zaman dilimlerinin, hatırladığımız veya düşlediğimiz tek tek nesnelere türünden bir varlıkları yoktur.

Her üç zaman dilimi, yukarıda da işaret edildiği gibi, fizik dünyada tanımları gereği birlikte var olamamaktadırlar; fakat bu durumda, “geldiklerinde onlar gitmiş olacak” gibi bir ifadedeki gelecek ve geçmiş zamanın birlikteliği acaba hangi anlama gelmektedir? Eğer bu üç zaman dilimi zihinsel tasarım olarak birlikte var olamamaları, bu gibi ifadelerin ne anlama geldiğini nasıl anlayabilir, birbirimizle nasıl iletişim kurabiliriz? Eğer zamanın dil içindeki varlığı ile zamanın kendisi arasında bir ilişki var olmasaydı, gelecek’ten nasıl sözedebiliriz ve onu tasarlayabilir, hatta planlayabiliriz? Zamana ilişkin tasavvurlar ile kullanılan dildeki gramatik zaman (tense) arasında sıkı bir ilişkinin olduğu açıktır. Geçmişte geleceği, gelecekte geçmişi veya geçmişte şimdikiyi, vs ifade edebilmek elbette gramatik zaman aracılığıyla sağlanmaktadır. Ne var ki böyle bir kurgunun sadece gramatik zaman sayesinde gerçekleştirildiğini söylemek de doğru olmayacaktır. Çünkü dillerinin gramatik yapıları Batı dillerinden farklı olan kültürlerde (mesela Hopi’lerde) zaman ile ilgili tasavvurları ve dayandıkları metafizik temel Batı dünyasından çok farklı değildir (bkz. Ludlow P., 1999). Dolayısıyla geçmiş, gelecek ve şimdinin yapısı, özellikleri ve aralarındaki ilişki, sadece dilsel değil, kültürel, bilimsel veya dinsel kabuller açısından da ele alınabilir. “Zaman” kavramı kültürlere, tarihe, dinlere göre ve özellikle de dil açısından farklı şekillerde incelenebilir. Fakat yine de zaman, bütün bu bakış açılarının dışında ve üstünde tutulabilir.

Kültür varlıklarının, mimari bir yapının, bir edebi eserin bilgisinde, tek tek bireylerle ilgili bilgilerimizde zamanın paradoksal yapısı karşımıza çıkar. Gerçi fizik nesnelere ilişkin

bilgilerimiz de zamanın paradoksal yapısından bağımsız değildir. Fakat bilim, paradokslardan arınmış bir zaman tanımıyla iş görebilme olanağı verebilmektedir.

Fizik dünyaya ilişkin bilimsel yasalar, belli bir zaman diliminde değil, her zaman için geçerlidirler; yani zamana bağlı değildir, bir anlamda zaman-dışıdır. Bir gezegenin yörüngesindeki dolanımına ilişkin formül içinde geçmiş, gelecek veya şimdi ayırımı yoktur. Yani herhangi bir zaman dilimi üzerine kurulmuş değildir. Böyle bir kabul, zamanın paradoks oluşturan kısımlarının törpülenmesi, basit, tek tip fakat iş görülmesine olanak veren bir tanımının kullanılması demektir. Böyle bir fizik formülü aslında zamansızdır; diğer bir ifadeyle tarihsellik içermez. O nesnenin istenilen herhangi bir zaman dilimindeki konumuna uygulanmaya müsaittir. Fakat buna karşılık, kültür eserlerine ilişkin bilgilerimizde, yorumlarımızda zaman boyutu ve dolayısıyla tarihsellik temel bir unsurdur. Bu eserlere ilişkin bilgilerimizde aslında tek bir zamandan değil, iç içe geçmiş zamanlardan söz etmek daha yerinde olacaktır. Bu zamanlar ise, kronolojik bir anlayışın içerdiği sıralamayı, döngüsellığı, zaman dışılığını, tekil noktaları ve süreçleri birlikte içermek durumundadır. İşte bu bakımdan paradoksal bir özellik taşırlar.

13. yy' dan itibaren mekanik saatlerin kullanılmaya başlanması, dini değerler ile yüklü zaman anlayışından bireysel ve toplumsal zaman anlayışına geçilmesine olanak vermiştir. Bu teknik gelişim, yeni zaman anlayışının, geçmiş, şimdi ve geleceği içeren bugünkü “zaman” kavramının oluşmasında önemli bir dönüm noktasıdır. Halbuki daha önce çeşitli kültürlerin bu kavram ile ilgili tasavvurları çerçevesinde, döngüsel olarak, özellikle dini içerikli olayların referans olarak alındığı bilinmektedir.

Halbuki bugünkü anlamda zaman, sürekli akan, ilerleyen, bir daha geri dönüşü olmayan bir özellikte kurgulanmaktadır. Buradaki zaman, benim onu tasarlayışından bağımsızdır; kişiler ve toplumsal değerlerin dışında, nesnel bir yapıya kavuşturulmuştur.

Bu yapı içinde, yani sürekli ilerleyen ve bunun sonucunda geçmişin bütünüyle tüketildiği, dolayısıyla ‘artık varolmayan bir geçmiş’ anlayışı çerçevesinde bir sanat eserini yorumlama olanağımız olamaz.

Sanat eserlerinin bir değerinin olabilmesi için, şimdi içinde geçmiş ve geleceğin birlikteliğinden oluşan bir zaman anlayışına sahip olunması gereklidir. Sanat eserleri zaman oku üzerinde bütünüyle geçmişte kalmış olsaydı, artık varolmayan geçmişle birlikte yok olsaydı, onlara herhangi bir değer atfetmek de şüphesiz mümkün olmazdı. Zaman ancak bu şekilde, yani iç içe geçmiş olarak tasarlandığı takdirde sanat eserlerinin anlamlı olması sözkonusu olabilir.

Sürekli bir ilerleme ve bu ilerleme sonucunda ortaya çıkan yokoluş bir yanda, geçmişin bir şekilde varlığını sürdürmesi ve gelecekle birlikte “şimdi” içinde bulunması bir paradoks değil de ne olabilir?

“Zaman” kavramının paradoksal yapısının diğer bir örneği, bilindiği gibi McTaggart paradoksu’dur.

Zamanın paradoksal yapıda olması, onu kullanabilmenin belki de tek yoludur. Zaman içinde zamanı, tarih içinde tarihi görmek, bize olayları, objeleri, bireyleri ve sonuçta nesnel yapıda olan kronolojik bir tarih kurgusuna engel teşkil etmemektedir. Bu nesnellik, fizik dünyayı -hiç farkına olmadan kendi içinde çelişik bir biçimde de olsa- anlayabilmemize, tasarlayabilmemize, kavrayabilmemize ve onları değişik açılardan okumamıza engel oluşturmamaktadır. Çelişiklik ve nesnellik, bizim zaman kavrayışımızın öyle görünüyor ki, ayrılmaz iki yüzüdür.

Toplumsal söylemler bir yanda, bireysel yapımız öte yanda, bizi olayları zaman içine başka zamanları katarak yorumlamaya götürmektedir. Aslında “kronolojik tarih yorumu” içinde tarihsizlik, süper-ego’lar, yokoluşlar, zaman içinde geri dönüşler ve daha birçok farklı zaman yorumları hep iç içe geçmiş durumdadır. Bütün bunlara dilimizin gramatik olanaklarını da ilave etmek gerekir. Geçmiş ve gelecek, bizim için, şimdiki zaman diliminde “iç içe geçmiş zamanlar” olarak vardır. Belki de önemli olan zamanı paradoksal bir yapı olarak kurgulamamız ve sanat eserlerini, tarihi, bireyi, toplumu, fizik dünyayı böyle bir kurgu aracılığıyla kavrayor oluşumuzdur.

Şafak Ural
İstanbul Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi,
Felsefe Bölümü,
Mantık Anabilim Dalı

KAYNAKÇA

1. Gardet L., Gurevich, A.J., Kagame A, Larre C., Lloyd G.E.R., A. Neher, R. Panikkar, G.
2. Pattaro, P. Ricoeur, **Cultures and Time**, Unesco Pres, 1976.
3. Ludlow, Peter, **Semantics, Tense, and Time**, The MIT pres, 1999
4. Wilcox, D.J., **The Measure of Times Past**, Chicago Press, 1987